

הדתי-לאומי והמדינה – הצעה לחשיבה לא "מרכזניקית"

נדב שנרב

בספרו של סטיבן ויינברג, חתן פרס נובל לפיסיקה, על תורת היחסות הכללית הוא טוען כי אחת הבעיות של תיאוריה זו הוא היעדר תיאוריות מתחרות. מעבר לכמה הכללות פשוטות, טוען ויינברג, לא הציג איש תורת גרביטציה שתוכל להיות אלטרנטיבה לחשיבתו של אלברט איינשטיין. למה זו בעיה? מפני שבמצב כזה קשה לקבל פרספקטיבה על מצב התיאוריה, על מידת התאמתה לנסיון וכן הלאה. כשיש רק אפשרות מחשבתית אחת הכל נמדד בכלים שלה, וממילא אנו מאבדים הרבה מיכולת הבקורת, הנתוח וההתפתחות.

דומה כי דבר דומה אירע לדוקטרינה של היחס למדינה שיצאה מבית מדרשה של "מרכז הרב". בעשרות השנים האחרונות עבר כובד המשקל התורני והחינוכי בציבור הדתי לאומי והתרכז כמעט כולו בידיהם של אנשי "מרכז" (ובדברי על "מרכזניקים" אני כולל הן את אנשי "ישיבות הקו" דהאינדא, נאמני ר' צבי טאו, הן את ה"מורדים" נאמני הרב שפירא והרב מלמד, והן את תלמידיהם וממשיכיהם בישיבות הסדר, מכינות קדם צבאיות, אולפנות ועוד, למרות ההבדלים ביניהם עליהם נעמוד בהמשך). המונופול הכמעט מוחלט הזה (המשקף את אהבת התורה של בני החוגים האלו ואת מסירות הנפש שיש להם ללכת ולעסוק בחינוך ובהרבצת תורה בכל מקום) הביא למצב בו תפיסתם את המדינה והיחס אליה נחשבים למושכל ראשון, ואנשים "מן היישוב" כמעט ואינם רואים לו אלטרנטיבה. בין כך ובין כך בא רעשם של המאורעות הפוליטיים וסערת הויכוח עם מתנגדים מן השמאל ומן הימין - כל אלו מחלישים עוד יותר את הנטייה לבחון את עיקרי הדברים מנקודת מבט פנימית ועקרונית.

במאמר זה ברצוני לשרטט קווי יסוד לתפיסה שונה של היחס למדינה, תוך שאני מנסה להאיר את הנחות היסוד של התפיסה ה"מרכזניקית" הקלאסית, הנחות המתקבלות בדרך כלל כמושכל ראשון שאינו זוקק הנמקה או ראיה. הדברים המובאים להלן הם, כמובן, עמדתי האישית, אך תקוותי כי הצגה מסודרת של הנושא תתן גם לחולקים עלי פרספקטיבה רחבה יותר, ומיניה ומיניה תסתיים שמעתתא.

נתחיל מסקירה היסטורית קצרה ושטחית. בימי הביניים, וגם בעת החדשה עד המהפכה הצרפתית, היה מקובל לזהות את המדינה עם המלך (כמו שאמר סמל האבסולוטיזם, לואי ה-14: 'המדינה זה אני') המלך לא נתפס כנציג הלאום אלא פשוט כ"בעלים", כשם שבעל מפעל איננו נציג העובדים. לא נדיר היה למצוא מלכים שמלכו על טריטוריות רחוקות ולא רציפות (גרמניה וסיציליה, ספרד ואיטליה, פרוסיה ושלזיה), והמלכים, וגם נתיניהם לא ראו בזה שום בעיה: חבל ארץ פלוני ירש הוא מסבו, וכברת אדמה פלמונית – מאמו. יתר על כן, כאשר נוצר מצב של מרד במלך, החלפתו או מותו ללא יורש, הביאו בהרבה מקרים נסיך בן עם אחר ומינו אותו למלך, בלי שום קשר לעם הנשלט. כך הזמינו אצילי אנגליה, למשל, נסיך מבית הנובר בגרמניה לעלות על כס המלוכה לפני כשלוש מאות שנה. האיש, שאפילו לא טרח ללמוד אנגלית, הוא סב סבה של אליזבת השנייה, מלכת אנגליה כעת.

חשוב להזכיר כי גם מושג "צבא העם" לא היה קיים אז. לאצילים ולשליטים היה ברור כשמש כי אם יאספו את נתיניהם האיכרים ויחמשו אותם, יהיו הם הראשונים לאבד את ראשיהם. הצבא היה צבא שכירים מקצועי (וקטן הרבה יותר מצבאות ימינו), והיכולת הכספית להחזיקו היא שקבעה את הכח הצבאי שעמד לרשות שליטים שונים.

זו היתה הסיטואציה בה התרחשה המהפכה הצרפתית. צרפת של לואי ה-16, היתה, במקרה, מדינה הקרובה מאד למה שאנו קוראים היום "מדינת לאום", עם אוכלוסיה בעלת תרבות קרובה ואותה שפה על

שטה אדמה רציף. זה נתן למהפכנים את הרעיון לפיו "העם" מחליף את "המלך". השלטון, היכולת לקבוע חוקים, אינם עוד בידי אדם פרטי אלא בידי "האומה הצרפתית". **המבנה השלטוני משקף את "רוח האומה"**, המדינה היא התגלמות, או הגשמה, של המהות הפנימית של העם. ה"חופש" שהבטיחה המהפכה היא לא רק חרותם של הפרטים (מה שקרא ישעיהו ברלין "החרות השלילית", כלומר פשוט הסרת אילוצים) אלא גם החופש לבטא את תרבותו של הכלל בעזרת המבנה השלטוני (בלשונו של ברלין, "החרות החיובית" כלומר החופש ל...), ההעמדה של האדם והכלל "על מתכונתו", או מה שקוראים היום אותנטיות). ברוח זו המציאו המהפכנים את גיוס החובה ואת "צבא העם", שהרי לא על האצילים אנו מגינים עכשיו אלא על עצמנו, על המדינה המבטאת את מהותנו הפנימית ומגלמת את תרבותנו.

המהפכה, והכיבושים הנפולאוניים שבאו בעקבותיה הביאו את רעיון ה"לאומיות המשחררת" לכל אירופה, ובפרט היתה השפעתם עזה בגרמניה. במאה התשע עשרה היתה גרמניה אוסף של ממלכות, דוכסיות, ערים חפשיות ונסיכויות ללא כל מבנה מדיני כולל. לאורך כל המאה נתפסה הלאומיות בגרמניה כסוג של מרידה בממלכות, מכיוון שהטענה "אנו רוצים מדינה גרמנית, בה תבטא הרוח הגרמנית" היוותה איום ישיר על כסאותיהם של שליטים מכה ירושה. רק בסוף המאה הצליח ביסמרק לאחוז את המקל בשני קצותיו על ידי איחוד "מרצון" של כל גרמניה תחת הדגל הפרוסי, אך זה כבר סיפור אחר.

הציונות, שהיא בסופו של חשבון תנועה לאומית אירופית של המאה התשע עשרה, הכילה מראשיתה הרבה יסודות מן הסוג הזה, ובחוגי "מרכז הרב" קיימת מעין תמצית מזוקקת של הרעיונות הללו¹. במרכז ההגות (שהושפעה רבות ממחשבת הלאומיות הפרוסית, ומהגל בפרט) עומדת תמונת המדינה כמבטאת את רוח האומה, את פנימיות נשמתו הקולקטיבית של "כלל ישראל" (שהיא עצמה מרוממת כמעט למדרגת חלק מן האלוקות). זה הגורם שמקנה לשלטון הממלכתי את ערכו הרוחני, והוא מהווה, בבת אחת, גם בסיס לחשיבות עצומה של מדינת ישראל כ"יסוד כסא השם בעולם", וגם בסיס לתביעה אדירה אל כל מנגנוני השלטון, בציפיה כי אלו יתנהגו, אכן, בהתאמה עם תפקידם העילאי. יתר על כן: המדינה נתפסת כאחדות אורגנית, כסוג של אורגניזם קיבוצי. לא נדיר לשמוע השוואות בין חלקים שונים של הציבור לאבריו של אדם, ובפרט שכיחה האבחנה האומרת כי יש צורך גם בחלקים "נחותים" של העם (רשעים) כשם שיש צורך לגוף גם באיברים "ירודים", לא רק במח ולב.

הבעיה הקשה יותר היא, כמובן, כיצד פורטים השקפת עולם כזו לפרוטות מעשיות. מה צריך להיות אחוז המס שישקף את היות המדינה יסוד כסא השם בעולם? באיזה צד של הכביש אמורים לנהוג? מה העונש הראוי לגנבי צווארון לבן? ל"מרכזניקים" אין תשובות לשאלות אלו, אבל הם מאמינים כי תשובות כאלו קיימות וכי נצליח להגיע אליהן ב"תהליך הגאולה", תהליך אשר יחשוף את הגלעין הפנימי המאיר של מנגנון המדינה מבעד לערפילי הפוליטיקה היומיומית.

ישנן גם צרות אחרות. כיצד נתייחס לאזרחי המדינה הלא יהודים? במונחי המחשבה המרכזניקית זו בעיה קשה מאד. אם המדינה היא התגלמות כלל ישראל, בעייתי מאד להשלים עם שבר רציני של אזרחים שאינם קשורים כלל לעניין. גורמים אלו, על כרחך, נתפסים כמעין "זיהום", משל היתה זו רקמה זרה המושלתל באותו אורגניזם קיבוצי. עליית כחם של הרשעים, הפוגעים בשלמות המיסטית-קולקטיבית בצורות שונות מביאה את הדברים כמעט לידי אבסורד: האם ניתן להמשיך ולראות במדינת ישראל את כל חזונות הישועה בשעה שראשיה מוותרים על שטחים ("קורעים איברים של ארצנו" – שוב התפיסה האורגנית) רושמים גויים (גרים ריפורמיים) כיהודים, תומכים בחילול שבת ובכל תועבה ומקצצים בתקציבים למוסדות תורה?

¹ חשוב להדגיש כי במשנת הרב קוק ותלמידיו יש יסוד חזק של דיאלקטיקה, שאינה צובעת את תמונת העולם בשחור לבן אלא בגוונים שונים. כך (להבדיל מן החרדים, לדוגמה) יכולים המרכזניקים להכיר חסרונות ידועים בגופים כאלו ואחרים (מתנועות נוער דרך הצבא ועד למדינה בכלל), ואף על פי כן לייחס להם ערך חיובי ידוע, ומצד שני גם כאשר דרך כלשהי נתפסת כחשובה אין זה אומר שכולם צריכים ללכת בה או שאין מסלולים נאים הימנה. במשנת הרב קוק ה"עמידה על מתכונתו" של האדם והעם אינה אמורה לבוא על חשבון אחרים אלא להיפך, להוות בסיס לקוסמופוליטיות נאורה בה הייחוד של כל אומה הוא חלק מן האריג הכללי. עם זאת, ולמרות שמקורותיה ההלכתיים, המחשבתיים וההיסטוריים של הרב קוק באו מתוך היהדות, יש ברקע ההיסטורי המוצג כאן סוג של הסבר להתקבלות שיטתו בציבור הדתי לאומי בארץ. אצל חלק מממשיכי דרכו של הרב הולידה קפיאת החשיבה הדיאלקטית סוג של דוגמטיות משוריינת הגורמת למגרעות האסנציאליסטיות שלה לבלוט בצורה יותר חריפה.

מול שאלות אלו, ובפרט לאחר גירוש יהודי חבל עזה וצפון השומרון, אירע פילוג מסוים בין תלמידי הרב קוק. ה"ממלכתיים" מהר המור סבורים כי אין בכחן של בעיות מסוג זה להכהות את הזיו הכללי של גאולת ישראל בארצו, וכי על אף הכל המדינה, מוסדותיה וצבאה הם קדש, "כולך יפה רעייתי ומום אין בכך". הלך רוח זה נראה, לפעמים, כנכונות להכחשת המציאות הנראית לעין, ולאחרונה מעורר הסתייגות גדלה והולכת אצל אנשים שהמציאות נראית להם חשובה יותר מן המבנה התיאורטי-מיסטי.

קבוצה שנייה של נאמני מרכז הרב, אנשי גב ההר ו"הגבעות" ורבניהם, מציעה בעצם את המסקנה ההפוכה: אם על מדינת ישראל להיות כסא השם בעולם, והמדינה הקונקרטיה נראית כפי שהיא נראית, אין ברירה אלא לפעול במציאות למען מצב אחר מתוך התנערות מן המצב הקיים. איך לעשות זאת? כאן קיים אוסף של רעיונות שונים, החל מנכונות להתעמת מול המדינה תוך הפרת חוקיה (סרוב פקודה, אלימות בפינוי יישובים) המשך בנסיון להשתלט מבפנים על המערכת (על ידי העמדת אנשים "משלנו" בעמדות מפתח, וציפיה מהם כי ישרתו את הציבור ולא את המנגנון במסגרתם הם מתפקדים) ועד התנתקות מוחלטת בנוסח "מדינת יהודה" לצלילי "בדרכי הציונינים אין אנו מאמינים"².

חשוב להבין כי שתי הדרכים, עד כמה שהן שונות ואף מנוגדות בפועל, נובעות מאותה הנחת יסוד: ההנחה כי מדינת ישראל היא גוף בעל משמעות דתית, גוף שצריך להיות יסוד כסא השם בעולם, אורגן קיבוצי של העם היהודי ותשתית ל"תהליך הגאולה" ולביאת המשיח. לא נחלקו ה"ממלכתיים" וה"מורדים" אלא בשאלה אם המדינה הקונקרטיה אכן עונה על הדרישות הללו. זו הנקודה בה אני רוצה להציע גישה אחרת, גישה שמוציאה את העוקץ מן השאלה וממילא מייתרת את התשובות השונות.

ברחבי העולם ישנם, מזה זמן, מהלכים לתפיסת מדינה שניתן לכנותה ליברלית. במסגרת זו נתפסת המדינה כבעלת שני תפקידים ראשיים: האחד הוא הגנה על אזרחי המדינה (פרוטקציוניזם) מפני כחות חיצוניים, בין אם המדובר בכוחות כלכליים (יבוא במחירי היצף, לדוגמה) או צבאיים. התפקיד השני הוא סידור העניינים בין אזרחי המדינה על בסיס של ויתורים הדדיים למען מציאת המכנה המשותף שיאפשר לכל אזרח חירות מכסימלית בלא לפגוע באזרחים האחרים (ובכלל זה, חלוקה הוגנת של נטל האזרחות, "חירויות" שונות כחופש העיסוק, הדת וכדומה). המדינה אינה מהווה מכשיר לגילום רצונו של "העם", שום עם, והתפקיד שהיא ממלאת אינו שונה בהרבה מ"הגדלה" של תפקיד של הנהלת ועד הבית או של ועד מקומי בעיירה קטנה. החירות אותה מעניקה המדינה הליברלית היא רק מן הסוג הראשון, חירות שלילית המתבטאת בהסרת מגבלות: היא איננה מכוונת את האזרחים לעמוד על "מתכונתם" הרוחנית, איננה דואגת לשורש נשמתם ולא מנסה להיות הייצוג בפועל של נשמת הקולקטיב.

לדעתי, על כולנו להתרגל, וגם לשאוף, למצב בו מדינת ישראל היא דמוקרטיה ליברלית במובן אותו תארנו. אכן כן, הציבור הדתי לאומי רואה ערך דתי בציונות, בהתיישבות ובעלייה, אך כל אלו אינם, או לפחות אינם בהכרח, פונקציות של המדינה.

כאן חשוב לחדד את האבחנה בין שני מושגים: תחיית ישראל בארצו ומדינת ישראל. חזרתם של יהודים לארץ ישראל, הפרחת השממה, יישובים יהודיים: כל אלו הם סממנים של תחית ישראל בארצו, לא של המדינה. ניסוי מחשבתי קטן יבהיר את הנקודה הזו: נניח שמחר מבטלים את כל המדינות בעולם, ישראל הופכת לאיזה מחוז של הממשלה העולמית בראשות קופי ענאן, ונאמר שפותרים איכשהו במסגרת הזו את בעיות הבטחון שלנו. מה שישאר לאחר הפרוצדורה הזו איננו סממן של מדינת ישראל, שהרי זו תבטל, אלא של תחיית ישראל בארצו.

האם אנו מעוניינים במצב כזה? האם נהיה מוכנים לוותר על הריבונות המדינית (יחד עם שאר המדינות, כמובן) ולזכות בשלום ובטחון? זה, כמובן, תלוי בעמדתנו ביחס למדינה. מי שמחזיק בעמדה המרכזניקית, זו הרואה את הערך הדתי במדינה, במוסד, ודאי שיתנגד בחריפות לביטולה של "ראשית צמיחת גאולתנו". לעומת זאת, מי שכמוני רואה במדינה כלי להשגת בטחון ולסדור העניינים בין אזרחיה יהיה מוכן להחליף אותה בכל מנגנון בירוקרטי שימלא את אותן הפונקציות. המדינה יכולה לסייע לתחיית

² אצל הקיצוניים ממש בולט מוטיב ה"ערב רב", כלומר הטענה כי רשעי דורנו אינם שייכים "באמת" לעם היהודי. זוהי השיטה להתחמק מן המצב האבסורדי בו חלק מן העם, חלק מן הישות האורגנית, קם על ערכיו המקודשים.

ישראל בארצו (כפי שעשתה שנים רבות) ויכולה גם להזיק (כפי שרבים סבורים שהיא פועלת כעת), אך היא אינה זהה לתהליך התחיה, ולפיכך חסרת משמעות תית או רוחנית. ואם מדינת ישראל אינה יש רוחני, ממילא אין מקום לפלפל אם היא יסוד כסא השם או מעשה שטן דמוכח: מעשיה יקרבוה ומעשיה ירחקוה.

לעמדה שהוצגה כאן יש כמה השלכות ישירות על שאלות פוליטיות פרקטיות. נציג שתיים מהן:

א. האם אנו חפצים ב"ממשלה גדולה", כלומר בהעמקת המעורבות הממשלתית בחיי האזרח (מסוי גבוה, מדינת סעד, חינוך "ממלכתי") או ב"ממשלה קטנה" (מסים נמוכים, קיצוץ וביטול קצבאות, הפרטת החינוך)? התפיסה המרכזניקית מובילה בבירור לעמדה המצדדת במדינה "גדולה", מדינה שהיא "האבא והאמא" של האזרח, שהרי המדינה צריכה להיות, או נתפסת, כהתגלמות רוחו הפנימית של עם ישראל, כקולקטיב המבטא את האורגן הלאומי, ואם כן היא "הלב באיברים" שצריך, וחשוב, לעשותו מעורב בכל פרט. התוצאה האבסורדית של התפיסה הזו היא פעילותם של פוליטיקאים ממחננו למען העברת סמכויות רבות ככל האפשר למדינה וניהול צנטרליסטי של מערכות רבות, פעילות שאינה אלא העברת כוח לידי אלו היושבים בעמדות השליטה, כלומר לשונאינו ולצוררינו.

לעניות דעתי ברור שאין עתיד למהלך הזה. מי שירצה לשמור על שליטה מרכזית של מערכת החינוך בתכנים הנלמדים בבתי הספר כדי לשמור על לימודי התנ"ך, נאמר, בבתי ספר חילוניים, יקבל בסופו של דבר תכניות לימודים שיעודדו הומוסקסואליות בבית הספר של ילדיו. מי שמעוניין להגדיל את קצבאות הילדים ימצא עצמו מממן ממיסיו את החרדים והערבים ומי שבונה מנגנון של רבנות ראשית הנשלט בידי המדינה, יתעורר בבוקר עם רבנים שנבחרו לתפקידם בשיטות של סחר סוסים, ולפעמים הם גם נראים בהתאם. התקווה של הצבור הדתי לאומי היא בניצול היתרון היחסי שלו, קרי, היכולת לכוון באופן וולונטרי קהילות של אנשים עצמאיים המתפרנסים ממעשה ידיהם. יתרון זה יוכל לבוא לידי ביטוי רק במדיניות של "ממשלה קטנה", עם ביטול הקצבאות, הקטנת המיסוי ככל האפשר, הפרדת הדת מן המדינה, הפרטת החינוך (כלומר תמיכה קבועה פר תלמיד שתועבר למוסד החינוכי בו יבחרו הוריו ללא התערבות ממשלתית בתכני הלימוד או בצורת הרישום) וחסול מדינת הרווחה. במצב כזה נוכל לארגן רשת חברתית של רצון טוב שתתמוך רק באנשים ובמטרות המקובלים עלינו. במידת האפשר עלינו לתמוך גם בסגרציה של הצבא על בסיס סקטוריאלי וטריטוריאלי, שהרי אין כל סיבה שבחור מעפרה יגן על קיבוצי הצפון בזמן שהשמאלנים דשם מקטרים על שירות המילואים שלהם שכולל "שמירה על מתנחלים" (גם אם רעיון אחרון זה אינו נראה ריאלי מסיבות שונות, הוא מוצג על מנת לשקף הלך מחשבה). לטוב ולרע אנו חיים היום במדינה סקטוריאלית כאשר כל סקטור מנהל מדיניות אגוצנטרית, ואין שום סיבה שדווקא אנו נלך ונדאג לאחרים שאינם דואגים לנו – זה לא מוסיף לנו דבר, ולפעמים אף גורם לנזק כאשר אנו מבצרים לעצמנו תדמית של פטרנליסטים הנדחפים לחיי אחרים (ע"ע גרעינים תורניים) או גרוע מכך: סתם שוטים. "כללישראל" לא שווה את המאמצים שאנו משקיעים בו, חבל.

ב. היחס למדינה ברמה הטכסית, וגם ברמה הדתית, הפך להיות נושא בוער במחננו, שוב לאור הגישה המרכזניקית, הרואה במדינה כוליות אורגנית בעלת ערך דתי. אנשים רבים מוצאים את האופי הדתי של הגיגות יום העצמאות מוזר קמעא: האם אנו אמורים לחגוג לכבוד המדינה שגרשה או שתגרש אותנו מבתנו? האם נאמר הלל לכבוד הצבא שהתיר את דמנו?

גם כאן, ברגע בו "מחליפים ראש" ועוברים לתפיסה ליברלית, הבעיה נפתרת מאליה. ההלל וההודאה הם על תחיית ישראל בארצו שזכינו לה לאחר אלפיים שנה, לא על מוסדות המדינה. כאשר התפללו אבותינו על שיבה לציון לא התכוונו לכך שזוכה לתת נער שליחויות במחלקת המהדקים של משרד התחבורה, אלא לאותה שיבה פשוטה של "ואתם הרי ישראל ענפכם תתנו ופריכם תשאו לעמי ישראל", של "עוד ישבו זקנים וזקנות ברחובות ירושלים" וכדומה.

אם אנו מציינים את יום העצמאות כאירוע דתי, אין בזה משום ייחוס משמעות דתית למוסד המדיני. יום זה חשוב לנו מפני שהקמת מדינת ישראל היתה אירוע מכריע באותו תהליך של שיבת ישראל לארצו, אירוע שבאותו זמן שרת את העליה, ההתיישבות וההגנה. כפי שהמשיכו לחגוג את החנוכה גם לאחר שמלכי בית חשמונאי הפכו למתיוונים גמורים כך יכולים גם אנו לחוג את יום העצמאות גם לאחר שמנגנוני המדינה פועלים נגד מה שאנו רואים כנכון וראוי.

לסיום אדגיש כי בכוונה לא נכנסתי לשאלות ה"הלכתיות", לדיון באופי הראוי של מלכות ישראל באספקלריה של הלכות מלכים לרמב"ם ושל דברי האברבנאל על משפט המלך. זאת מפני שגם אם יוציא מי את הספר מן הארון ויראה לי כי תפיסת המרכזניקים מפורשת בתורה, שנויה בנביאים, משולשת בכתובים ומרובעת בזוהר איני חושב שזהו נימוק רלוונטי. פשוט: תפיסת ה"מדינה" המרכזניקית ומדינת ישראל הקונקרטיית אין ביניהן אלא שיתוף השם. אם באמת שאלה כזו מטרידה אתכם דמיינו כי המוסדות הקיימים נקראים "המוסד לארגון חברתי ומדיני של קבוצת האזרחים" – ונפתרה הבעיה, שמראש נבעה רק ממשל של השפה.

בעוד אנו יכולים וצריכים לפעול למען תחיית ישראל בארצו (למרות שלא יזיק אם נכיר בכך שגם יהודי טוב מסוגל, רחמנא ליצלין, לחשוב כי אחזקתנו בחבל ארץ מסוים פועלת דווקא לרעת התהליך הזה), יחסנו למדינה כגוף צריך להיות בסך הכול יחס של לויאליות אזרחית הגונה, לא שונה בעיקרון מיחסו של איטלקי או של אנגלי אל מדינתו. את מאבקנו על ערכים שחשובים לנו נערוך בצורה בה מתנהלים מאבקים כאלו במדינות נורמאליות, בלי להתייחס ל"כל יהודי" כאל בן ברית ש"לא מגרש יהודי", ללא ג'סטות מוזרות כלפי שמיא ("מאמין וזורע") ובלי להניח פרשנות היסטורית מרחיקת לכת וחסרת בסיס ("אתחלתא דגאולה") כבסיס לפעולה הפוליטית. במאבק מסוג זה אפשר לנצח ואפשר להפסיד, אך העדרו של המטען התיאולוגי והמיסטי האדיר שנתלה באותו גוף ביורוקרטי המכונה מדינת ישראל ימנע התפרצויות אקסטזה משיחיות מחד ודכאון סאטמרי מאידך. כל כמה שאנו מעוניינים להביא את המשיח, בהעמסת התקווה הזו על המדינה אנו נטפלים, למרבית הצער, לחמור הלא נכון.